

Հաբիրը Դվինի բնակիչներին երաշխավորագիր էր տվել հետևյալ բովանդակությամբ. «Սա է գիրը Հաբիր իբն Մասլամայի Դվինի բնակիչներին՝ քրիստոնյաներին, զրադաշտականներին ու հրեաներին, ներկաներին ու բացականերին, առ այն, որ ես երաշխավորում եմ ձեր անձերը, ինչքը, եկեղեցիները, տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահով եք, իսկ մենք պարտավոր ենք այս ուխտին հավատարիմ լինել ինչքան ժամանակ որ դուք հավաստարիմ կլինեք, և կվճարեք գլխահարկն ու հողահարկը: Վկա է Ալլահը և նա բավական է որպես վկա: Կնքել է Հաբիր իբն Մասլաման»³⁰:

Հայաստանի նվաճումն ավարտելուց հետո Հաբիրն իր հետ Ասորիք տարավ Թեոդորոս Ռշտունուն: Մի քանի տարի հետո նա մահացավ Դամասկոսում, մարմինը բերվեց Հայաստան և թաղվեց հայրենի Ռշտունիքում:

Թեոդորոս Ռշտունին հայկական միջնադարի ամենամեծ քաղաքական դեմքերից էր: Հայկական անկախ պետականությունը համարելով հայ ժողովրդի բարօրության գլխավոր երաշխիքը, նա ամեն միջոցի դիմեց, սկսած ռազմական հանդուգն քայլերից մինչև դիվանագիտական ամենանուրբ ձևերով նարկումները՝ այդ նվիրական նպատակին հասնելու համար:

Թեոդորոս Ռշտունու կերպարն արտացոլվեց հայկական հերոսական վեպի (Սասնա ծռեր) մեջ, որպես քեռի Թորոս կամ Թեաթորոս: Վեպում տրված է Թեոդորոս Ռշտունու քաղաքական իմաստությունը³¹:

Նա իր գործունեությունն սկսեց որպես սպարապետ մարզպանական Հայաստանում, ապա, Հայոց իշխան Դավիթ Սահառունու անկումից հետո, օգտվելով Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի ջախջախումից, միավորեց Հայաստանի պարսկական և բյուզանդական հատվածները: Շնորհիվ նրա համառ պայքարի, Հայկական լեռնաշխարհը մեծ չափով վերականգնեց իր ներքին քաղաքական ինքնավարությունը: Նրա անմիջական հաջորդների ժամանակ Հայաստանը մնաց կիսանկախ իշխանապետություն, բարգավաճ տնտեսությամբ և մշակութային բարձր մակարդակով:

3. ՄԵՍ ՀԱՅՔԻ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԻ ԿԵՍՈՒՄ

Թեոդորոս Ռշտունու Ասորիք գնալուց հետո նախարարները ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ Հայոց իշխան ընտրեցին Թեոդորոսի փեսա Համազասպ Մամիկոնյանին³²:

Նրա իշխանության տարիները (654—661) խաղաղության և բարգավաճման մի շրջան կազմեցին: Արաբական զորքերը քաշվել էին Հայաստանից և արդեն որոշ ժամանակ անց Հայաստանը դուրս եկավ խալիֆայության ձևական հպատակությունից ու հարեց Բյուզանդիային: Սրա հետևանքով տուժեցին Հաբիր իբն Մասլամայի հետ գերի տարված 1775 հայերը, որոնց գրեթե բոլորին արաբները դաժանորեն սպանեցին³³:

³⁰ Sk' u Beladsori, c. 200.

³¹ «Սասնա ծռեր» (Մ. Աբեղյան և Կ. Մելիք Օհանջանյան), Երևան, 1936, հատ. Ա, ներքինություն, էջ 89—91:

³² Սեբեոս, էջ 174:

³³ Sk' u Ան, հ. Բ, էջ 328:

656 թ. սկանվեց Օսման խալիֆան և 5 տարի արաբական խալիֆայությունը ներքին կատաղի պայքարի թատերաբեմ դարձավ, որի շնորհիվ Հայաստանը բոլորովին ապահով մնաց արաբական հարձակման վտանգից:

Ներսես կաթողիկոսն ավարտեց Վաղարշապատի մոտ իր կառուցած հուշակառույտ տաճարի՝ Ջվարթնոցի շինարարությունը և նրա կողքին կաթողիկոսական պալատ շինեց: Այս ժամանակ ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացին (610—685) Ներսես Գ-ին հաջորդած Անաստաս կաթողիկոսին (661—667) ներկայացրեց իր կազմած գիտությունների համակարգը, որոնց մեջ էր նաև «Աշխարհացոյց»-ը և նրան կից երկրադունդը:

Ցանկանալով քաղաքական կայուն վիճակ ստեղծել, Ներսես Տայեցին դիմեց Կոստանդ կայսրին և խնդրեց ճանաչել Համազասպ Մամիկոնյանի իշխանությունը: Կայսրը հաստատեց նրան Հայոց իշխան, նվիրեց արծաթե գահ և տվեց կուրապաղատ տիտղոսը: Պատիվներ ստացան նաև նշանավոր նախարարները, իսկ Հայոց զորքին դրամական պարգևներ ուղարկվեցին³⁴:

Համազասպ Մամիկոնյանի կախումը Բյուզանդիայից զուտ ձեական բնույթ էր կրում, քանի որ Հայաստանում չկար բյուզանդական զորք, իսկ հարկատու լինելու մասին ոչինչ հայտնի չէ: Նրա իշխանության տարիներին Հայոց զորքի սպարապետն էր Վարդ Ռշտունին (Թեոդորոսի որդին)³⁵:

Թեև Հայաստանի բյուզանդական և պարսկական մասերի միաձուլումը կատարվել էր դուրսին և անաղմուկ, այնուամենայնիվ Սյունիքը Արցախի հետ միասին, ըստ երևույթին, որոշ ժամանակ դեռ պահպանեց իր ինքնուրույնությունը, թեև ուղ ձեականորեն: Սերեոսի Պատմության մեջ Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև ընդհանրությունների մասին խոսելիս Հայաստանը (Հայք) և Սյունիքն առանձին են հիշատակվում: Արարների արշավանքի մասին խոսելիս նույնպես պատմիչը նշում է, որ արարները կողոպտեցին Հայոց երկիրը, Աղվանքը և Սյունիքը: Համազասպ Մամիկոնյանի իշխանության տարիներին Սյունյաց իշխանությունը Արցախի հետ վերջնականապես միացավ Հայաստանին: Հայ պատմիչը հիշում է, որ նախապես Սյունյաց իշխանները բաժանվել էին (Հայաստանի մարզպանությունից) և իրենց հարկային դիվանը փոխադրել Ատրպատական, սակայն Սասանյան Իրանի կործանումից հետո նրանք նորից միացան Հայաստանին³⁶:

Մեծ Հայքի միջնաշխարհի վերամիավորումը մեծագույն նշանակություն ունեցավ Հայաստանի թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական զարգացման համար: Արհեստական սահմանները հայկական երեք հատվածների միջև խանգարում էին երկրի բնականոն զարգացմանը և նրանց վերացումը հնարավորություն տվեց հայկական գավառները Հայոց իշխանի հովանավորության տակ համախմբելու, ինչպես նաև ճանապարհ բացեց ներքին և արտաքին առևտրի աշխույժ զարգացման համար:

Խալիֆայական իշխանությանը տիրանալուց անմիջապես հետո Օմայան-

³⁴ Սեբեոս. էջ 175:

³⁵ Նա, ըստ Վեռնդի, իր ցանկության հակառակ գնացել էր կովիլու հույների համար, բայց մի ճակատամարտի ժամանակ անցնելով արաբների կողմը, հույներին մեծ վնասներ էր պատճառել:

³⁶ Սեբեոս, էջ 67—68, 175: Կադիսիյայի ճակատամարտում Գրիգորի օպանվելուց հետո Սյունիքի իշխան դարձավ Հրահատը, որը Հարբիի արշավանքի ժամանակ պետք է վախճանված լիներ և Սյունյաց իշխան էր Նովհանը (Ստ. Օրբելյան, էջ 52—53):

ների առաջին խալիֆա Մուավիան հրովարտակով դիմեց հայերին, պահանջելով, որ համաձայնվեն հպատակվել և հարկ վճարել: Հայաստանում ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ ժողով գումարվեց, որին մասնակցեցին նախարարներն ու իշխանները: Իր կյանքի վերջում ներսես կաթողիկոսն արդեն երես էր դարձրել հույներից և ժողովը միաձայն ընդունեց արաբների առաջարկը³⁷:

Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնյանը մահացել էր և ներսես կաթողիկոսն ու նախարարները խնդրեցին Մուավիային՝ պատանդ ուղարկված Գրիգոր Մամիկոնյանին (Համազասպի եղբորը) կարգել Հայոց իշխան³⁸, նոր խալիֆան անմիջապես կատարեց հայերի խնդրանքը և բազում մեծարանքներով³⁹ Գրիգորին ուղարկեց Հայաստան, տալով նրան իշխանության պաշտոնը:

Ալի խալիֆայի դեմ պայքարի տարիներին (656—661) Մուավիան նախընտրել էր Կոստանդ Բ կայսեր հետ 658—659 թթ. հաշտություն կնքել, ոսկայն խալիֆայական իշխանությանը տիրանալով (661), խախտեց հաշտության պայմանները և սկսեց հարձակումը Բյուզանդիայի դեմ:

Խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև մղվող կատաղի գոտեմարտը տեղի էր ունենում Փոքր Ասիայում⁴⁰, ուստի Հայաստանը զերծ մնաց թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի քաղաքական ճնշումից: Երկու տասնամյակից ավելի Հայաստանը վայելեց խաղաղություն և քաղաքական ինքնավարություն: Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք Հայաստանի կախումը խալիֆայությունից արտահայտվում էր լուկ տարեկան 500 դահեկան (ոսկեդրամ) շնչին հարկի վճարմամբ:

VII դարի երկրորդ կեսում Հայոց իշխանին ենթակա էին Մեծ Հայքի հիմնական նահանգները՝ Այրարատ, Սյունիք, Արցախ, Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան, Տայք և Գուգարքի Տաշիր գավառը, ինչպես նաև Աղձնիք ու Կորճայք նահանգների լեռնային մասերը, իսկ Բարձր Հայքն ու Չորրորդ Հայքը արաբներն իրենց ձեռքում էին պահում որպես ռազմագիտական տեսակետից կարևոր դիրք ունեցող վայրեր՝ Բյուզանդիայի դեմ մղված պայքարում:

Գրիգոր Մամիկոնյանն իրեն նստավայր ընտրեց Արուճ ավանը, որտեղ կառուցեց մի փառավոր տաճար և կողքին իշխանական պալատ: Նրա իշխանության տարիները Հայաստանի համար խաղաղ շինարարության ժամանակաշրջան էին: 680 թ., երբ մեռավ Մուավիան և խալիֆայության մեջ նորից երկպառակությունները ծայր առան, Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը դադարեցին հարկ վճարել⁴¹ և ստացան լիակատար անկախություն:

Սակայն, բացի արաբական խալիֆայությունից և Բյուզանդիայից, Հայաստանին, Վիրքին և Աղվանքին սպառնում էին նաև խազարները: Գրիգոր Մամիկոնյանն ու Սահակ կաթողիկոսը (677—703) և Աղվանից իշխան Վարադ-Տրդատը (669—699) մի համարձակ ծրագիր մշակեցին՝ խազարներից և նրանց ցեղակից հոներից սպառնացող վտանգը չեզոքացնելու համար: Իսրայել եպիսկոպոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկվեց, որի նպա-

37 Առ, հ. Բ, էջ 329:

38 «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 114:

39 Ղևոնդ, էջ 14:

40 Տե՛ս Առ, հ. Բ, էջ 330:

41 Նույն տեղում:

տակն էր հոնների երկրում քրիստոնեություն տարածել⁴², 682 թ. փետրվարին պատվիրակությունը ժամանեց Վառաշան: Թվում էր, թե հայ-աղվանական պատվիրակությունը հասավ իր նպատակին՝ հոնների թագավոր Ալփ Իլիթվերն իրեն հայտարարեց քրիստոնյա⁴³, Սակայն խազարները, փաստորեն, շահտեցին նոր կրոնին, նույնիսկ 685 թ. մի ավերիչ արշավանք կազմակերպեցին դեպի Աղվանք և նրանց դեմ կռվում զոհ գնաց նաև Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը⁴⁴, Նրան հաջորդեց նախարարների կողմից ընտրված Աշոտ Բագրատունին (686—689), որին Հայոց իշխանի պաշտոնում կարիք չզգացվեց հաստատելու կայսրության կամ խալիֆայության կողմից:

Հայոց իշխանը երկրի գերագույն տիրակալն էր, որին ենթարկվում էին բոլոր նախարարները, ինչպես նաև սպարապետն ու կաթողիկոսը: Նա դիվանադիտական հարաբերությունների մեջ էր մտնում և դաշինք կնքում արաբական խալիֆայության, Բյուզանդիայի կամ խազարների հետ:

VII դարի երկրորդ կեսի գրեթե բոլոր իշխանները նախ ընդունվել էին Հայաստանի նախարարների կողմից և միայն հետագայում ստացել Բյուզանդիայի կայսեր կամ արաբ խալիֆայի հաստատումը: Այս ժամանակաշրջանում միայն Ներսեհ Կամսարականն էր, որ, ինչպես կտեսնենք, ուղղակի Հուստինիանոս Բ կայսեր կողմից նշանակվեց:

Աշոտ Բագրատունու իշխանության գլուխ անցնելու ժամանակ արմատապես փոխվեց միջազգային իրադրությունը: 685 թ. խալիֆա դարձավ Աբդ ալ-Մալիքը, իսկ Բյուզանդիայում գահին տիրացավ Հուստինիանոս Բ-ն: Թե՛ խալիֆայության մեջ և թե՛ Բյուզանդիայում առաջացել էր բարդ իրադրություն, ուստի երկու պետությունները պայմանագիր⁴⁵ կնքեցին, որի համաձայն Կիպրոսը, Հայաստանը և Վիրքը գտնվելու էին համատեղ իշխանության ներքո⁴⁶: Սակայն որոշ ժամանակ անց Հուստինիանոս կայսրը Հայաստան ուղարկեց և՛ լոնտիոս զորավարին, որը նվաճեց և հարկատու դարձրեց նաև Վիրքն ու Աղվանքը⁴⁷: Պատմիչն ակնբեռորեն Հուստինիանոսի ձեռքով կատարվածը վերագրում է նրա զորավարին:

Աշոտ Բագրատունու նստավայրն էր Դարուլնքը, որտեղ կառուցել էր մի եկեղեցի: Որպես անկախ տիրակալ նա հարկատու չէր ո՛չ խալիֆայությանը, ո՛չ էլ Բյուզանդիային: Բյուզանդական արշավանքից հետո տեղի ունեցավ արաբների հարձակումը Ատրպատականի կողմից: Նրանք Արաբսի հովտով

42 «Մովսիսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 196—205:

43 С. Т. Еремян, Монеѣ Каланкатуйскій о посольстве албанскаго князя Вараз-Трда та к хазарскому хакану Алп Илктверу. Записки Инст. Востоковедения АН СССР, вып. VII, 1939 стр. 129—155, հատկապես էջ 137:

44 Ստեփանոս Տարեղեցի Աստղիկ, էջ 100; Բ. Առաքելյան, Հայաստանը արաբական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար: Արմֆանի դիտական ժողովածու, Երևան, 1940, էջ 93:

45 VII դարի երկրորդ կեսում խալիֆայությունը մեծ շափով նեղվում էր ծագումով անհայտ մի մարտունակ ժողովրդի «մարդատներին» հարձակումներից, որոնք տարածվել էին մինչև Չորրորդ Հայք: Այնուամենայնիվ Բյուզանդիան ինչպես անհրաժեշտ էր շնորհակալորեն նրանց և նույնիսկ ընդառաջելով արաբների պահանջներին, հեռացրեց նրանց Կիլիկիայի և հյուսիսային Ասորիքի մերձեփրատյան կողմերից (արաբները կոչում են շարաշիմա):

46 «Ժամանակագրութիւն Միխայելի Ասորեայ», Երուսաղէմ, 1871, էջ 326:

47 Theophanis Chronographia, I, p. 363:

մտան Հայաստան և ասպատակեցին Խրամը, Զուղան և Խոշակունիքը: Հայոց իշխանը Դարուլյնքից եկավ Արաքսի հովիտը և կոտորեց ասպատակողներից շատերին, կենդանի մնացածները խորամանկության դիմեցին: Նրանք իրենց ավարը թողեցին դաշտում, որպեսզի հայկական զորքը նրանով զբաղվի, սակայն Աշոտ Բագրատունին փոքրաթիվ մարդկանցով հետապնդեց նրանց, բայց սպանվեց նրանց կողմից⁴⁸: Արաքսի զորքն այնուհետև Հայաստանից դիմեց Վիրք, սակայն այնտեղ պարտություն կրեց⁴⁹:

Ցանկանալով օգտվել Արդալլահ իբն ալ-Զուրայրի հուժկու ասպտամբությունից, որը սպառնում էր տապալել Օմայանների գահը, Հուստինիանոս կայսրը 689 թ. մեծ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նրա զորքը երեք մասի բաժանվեց և նվաճեց Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը, որոնցից ամեն մեկի վրա նշանակեց նոր իշխաններ: Հուստինիանոսը Հայոց իշխան նշանակեց Ներսես Կամսարականին (689—693): Նրա իշխանության օրոք կառուցվել է Թալինի եկեղեցին:

Ներսես Կամսարականին հաջորդեց Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունին, որի օրոք տեղի ունեցավ Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից⁵⁰, որը երկրի տնտեսական և մշակութային զարգացմանը մեծ հարված հասցրեց և մոտավորապես մեկ ու կես դար արգելակեց նրա բնականոն զարգացումը:

VII դարում նկատվող քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նշանակալից զարգացումն արգելակվեց: Հայոց իշխանը (Հայոց պատրիկը), որն ինքնիշխան էր, և, ըստ էության, ընտրովի տիրակալ, դարձավ խալիֆայության ներկայացուցիչ, արաբ կառավարիչներին (նուստիկաններին) ենթակա մի պաշտոնյա: Դանդաղեց տնտեսական զարգացումը և տուժեց առևտուրը, իսկ շինարարական աշխատանքներն այնպիսի վիճակում էին, որ այդ մեկուկես դար տևող ժամանակաշրջանում կառուցվել են փոքրաթիվ ճարտարապետական հուշարձաններ: Մշակութային կյանքի անկման հետ մեծ շափով կասեցվեց մատենագրության բուռն ծաղկումը:

4. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ VII ԴԱՐՈՒՄ

VII դարի Հայոց իշխանապետությունը գլխավորում էր Հայոց իշխանը, որը ժառանգաբար շէր իշխում: Հայոց իշխան տիրոջ ու ծագել է նախքան VII դարը և տարբեր շրջաններում այլևայլ բովանդակություն է ունեցել⁵¹:

639 թ. Թեոդորոս Ռշտունին միավորելով Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերը, միաժամանակ նոր բովանդակություն տվեց Հայոց

48 Ղևոնդ, էջ 17—18:

49 Դրասխանակերտցի, էջ 53:

50 Բ. Առափեյլյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1 (6), Երևան, 1941, էջ 66—71:

51 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխան տիրոջ ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, 1: Հայոց իշխանը կրում էր պատրիկ ու կուրապաղատ անվանումները: Հայոց իշխանի կամ պատրիկի իշխանությունը և կամ ընդհանրապես Հայոց իշխանապետությունը պատմիչի մոտ կոչվում է աշխոց աշխարհի իշխանություն: Հայոց պատրիկ Համազասպ Մամիկոնյանն ուներ «զիշխանութիւնն Հայոց աշխարհիս» (Սեբեոս, էջ 174):